

УДК 338
DOI 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-218-228

МОЛДАЛИЕВ О.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
МОЛДАЛИЕВ О.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
MOLDALIEV O.A.
KNU named after J. Balasagyn

АЗЫРКЫ ДҮЙНӨНҮН ЧАКЫРЫКТАРЫ ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДЫН КООПСУЗДУГУ

ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО МИРА И БЕЗОПАСНОСТЬ КЫРГЫЗСТАНА

PROBLEMS OF THE MODERN WORLD AND SECURITY OF KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Коопсуздук проблемасын түшүнүү үчүн автор аны эволюция процессинде изилдеп, тиешелүү терминологиянын кантип жаралганына көңүл бурат. Коопсуздуктун азыркы концепциясы эл аралык мамилелердин контекстинде жетишээрлик деңгээлде иштелип чыккан эмес. Ошондуктан, коопсуздук маселелери, өзгөчө жаңы эгемендик алган мамлекеттерге байланыштуу маселелер талкууланып жатканда колдонулган терминдерди башкача түшүнүү пайда болот. Макалада коопсуздук шарттарын талкуулоо жана тактоо сунушталат.

Аннотация: Для понимания проблемы безопасности автор рассматривает ее в процессе эволюции, обращая внимание на то, как рождалась соответствующая терминология. Современная концепция безопасности недостаточно разработана в контексте международных отношений. Поэтому при обсуждении вопросов безопасности, особенно касающихся новых независимых государств, наблюдается разное понимание используемых терминов. В статье предлагается обсудить и разъяснить термины безопасности.

Abstract: To understand the security problem, the author examines it in the process of evolution, paying attention to how the corresponding terminology was born. The modern concept of security is not sufficiently developed in the context of international relations. Therefore, when discussing security issues, especially those related to newly independent states, there is a different understanding of the terms used. This article seeks to discuss and clarify security terms.

Негизги сөздөр: жаңы көз карандысыз мамлекеттер; өткөөл экономика; коопсуздук коркунучу; коопсуздук шарттары; талкуу.

Ключевые слова: новые независимые государства; переходная экономики; угроза безопасности; термины безопасности; обсуждение.

Keywords: newly independent states; transitional economy; security threat; security terms; discussion.

Улуу Британиянын көрүнүктүү тарыхчысы, философ Арнольд Джозеф Тойнби “Чакырык-Жооп” концепциясын адамзаттын жалпы жана жергиликтүү цивилизацияларынын тарыхын айкын түшүнүүнүн ачкычы катары иштеп чыккан жана көбүнчө 1947-жылдан тартып жарык көргөн эмгектеринде негиздеген. “Кезектешип келген Чакырыктарга ийгиликтүү жооп бере алган цивилизациялар төрөлүшөт жана өнүгүшөт деп эсептейм. Туш болгон Чакырыктарга жооп бере албай калганда алар басынышып жана бүлүнүүгө, кыйроого туш болушат”[1, с.49] – деп белгилейт А. Тойнби. Буга мисал катары ал грек цивилизациясынын V кылымда басынып калышынан баштап, тарыхтагы Чакырыктарга талдоо салган. Алардын арасында биз айрыкча көңүл бөлө

турган жана бизге кызыктуусу – “*түрк тилдүү элдер цивилизациялардын алкагын 12 кылым башкарып, өзүндө кармап турган азиялык догоонун эң негизгиси болушкан*”; “Бабурдун мезгилиндеги Фергана талаалардын мейкиндиги аркылуу атчан байланыш менен бириктирилген дүйнөнүн борбору болчу” [2, с.56], – деп баса белгилеп келип, *ал үстөмдүктү катташуу каражаттарынын күтүлбөгөн ыңкылабы – батыштын техникалык секириги жокко чыгаргандыгын: “Коммуникациянын жаңы түрү – жел кеме, андан кийин пароходдор төө менен атты сүрүп таптады...”* – деп баяндайт [2, с.56]. (Төөнү бекеринен “чөлдүн кемеси” дешпесе керек да...). Илимий-техникалык жактан артта калып, доорлордун Чакырыктарына Жооп бере албагандыктан, он эки кылым бою айрым цивилизацияларды көзөмөлдөгөн түрк тилдүү калктардын талаалардагы күч-кубаты тарыхый аренадан четтетилип калган...

А. Тойнбинин бул концепциясы илимде эле эмес, батыштын менталдуулугунан да терең орун алгандыгын америкалыктардын тарыхынын бөтөнчөлүктөрүнөн (өзгөчөлүктөрүнөн) жана улуттук кулк-мүнөзүнүн мисалдарынан байкоого болот. “...Чакырыкка Жооп берүүгө такай даяр болуу американын тарыхынын өзгөчө динамикалуулугунун жана, ал түгүл, америкалык улуттук кулк-мүнөздү калыптандыруунун башаты катары санала баштады, – дейт тарыхчы В.И. Уколова, – *Challenge – чакырык* – бул азыркы америкалык цивилизациянын маңызын ачып бере турган сөз, *varieta – ар түрдүүлүк* - италиялык Кайра Жаралуу үчүн кандай болсо” [3, с.7].

Айрымдар С. Хантингтонго тиешелүү деп эсептеген “Цивилизациялардын кагылышуусу” [4] деген түшүнүктү да А. Тойнби киргизген [5, с.129-134]. Экинчи дүйнөлүк согуш аяктаганда ал “адамзат дүйнөлүк масштабдагы согуш кагылышуусунан кутулса да, келечекте биринчи кезекке цивилизациялык карама-каршылыктар жана кагылышуулар чыгышы мүмкүн” [3, с.11] деген. А. Тойнбинин аныктамасы боюнча *цивилизация* – бул адамдардын коомунун дин, архитектура, боёк сүрөт, адаттар, салттар – бир сөз менен – маданият тармагында ачык-айкын ассоциация чакыра турган белгилүү түрү; цивилизация – бул өзүн окшоштуруунун чегине жеткен маданият.

XVII кылымдын Европага Чакырыктары

Адамзаттын тарыхы негизинен согуштардын тарыхы. Миндеген жылдар бою согуш дүйнөлүк саясаттын тыйып салууга мүмкүн болбогон шайманы катары каралып келген. Согуштун тарыхый логикасын чечмелеген көптөгөн концепциялар бар. Байыркы римдиктердин *Si vis pacem, para bellum* – “Тынчтыкты калаасаң – согушка даярдан” деген лакабы бүгүн деле стратегдердин негизги сөз башы. Бул багыттагы көптөгөн изилдөөлөрдүн кызыктуусу аскердик стратегия¹ жана геосаясат боюнча эң белгилүү адис Э. Люттвакка таандык. “Эгерде күрөш жана эрегиштик чоң же кичине деңгээлде мыйзамдар жана салттар менен тыйылып турса, анда маңызын жүйөөлүү маани түзгөн карама-каршылыгы жок ой корутундулары үстөмдүк кылат. Экинчи тарабынан, адамдардын карым-катнаштары анык же мүмкүн боло турган куралдуу конфликттер менен шартталган стратегиянын чөйрөсүндө болсо, анда кадимки туура ой корутундуларын карама-каршылыктарды бириктирип жана кайра ойлонтуп, буза турган таптакыр башка ой корутундулары аракетте болот” [6, с.19], – дейт.

Чакырыктар, А. Тойнбинин концепциясына ылайык, тарыхтын кыймылдаткычтары. Эл аралык коопсуздуктун тарыхына келсек: XVII кылымдын ортосуна чейин бытыранды болгон Европада княздардын көзөмөлүндөгү айрым аймактарда Рим Папасынан жана императордон көз карандысыздыкка умтулган аракеттердин натыйжасында “күч колдонуунун дүйнөлүк эрежеси” орун алып, отуз жылдык ойрон чыгаруучу согуш болгон.

Каршылаш тараптардын сүйлөшүүлөрүнүн натыйжасында (муну алгачкы дипломатиялык конгресс десек да туура болот) 1648-жылы “Вестфаль тынчтыгына” кол

¹ Стратегия деп доктринаны да, жөнөкөй планды да, теориялардын бирикмелерин деле айта беришет; аныктамалары көп, бирок толук кабыл алынганы жок.

коюлуп, Европада мамлекеттин суверенитетине негизделген жаңы түзүлүш пайда болгон. (Ошол мезгилдерде Голландия менен Испания 80 жыл согушушкан жана алар да 1648-жылы тынчтык келишимине кол коюшкан). Кабыл алынган эл аралык мамилелердин жаңы системасы “Вестфаль дүйнөлүк үлгүсү” жана –“борборунда – мамлекет дүйнөлүк үлгүсү” (*мамлекет-борборундагы дүйнөлүк үлгү*) деп аталып, анын негизги идеясы “улуттук мамлекет” болгон.

Вестфаль тынчтыгынын натыйжасында Европада 300дөй көз карандысыз өлкө пайда болгон. Бул система мамлекеттин суверенитетин² жана башка өлкөлөрдүн ички иштерине кийлигишпөө принцибин кабыл алган. Диний уюмдар мамлекетти башкаруудан четтетилген. Себеби “Вестфаль тынчтыгын» түзүүчүлөр алар калыптандырып жаткан дүйнөлүк тартип баалуулуктардын багыттарында, жекече айтканда динде, түзүлүшү мүмкүн эместигин баштарынан өткөрүшкөн узак согуштун сабактарынын жыйынтыгынан улам жакшы түшүнүшкөн [7, с.628; 8, с.8-9]. Анын себеби, *баалуулуктар* талкууланууга тийиш эмес жана алар боюнча эпке келүү жасалбайт. Бул прогрессивдүү чечим болгон, ошондуктан «борборунда – мамлекет турган системанын» үлгүсүнүн негизи *улуттук кызыкчылыктар* болуп калды, алар боюнча компромисстик чечимдерди издөө, эпке келүү мүмкүн.

Улуттук суверенитеттин принциби – ар бир өлкө өз аймагында бардык бийликке толук ээ, ички жана тышкы саясатты өзү аныктайт; экономикалык, социалдык жана маданий стратегияларды белгилейт. Бул укуктар башка мамлекеттер тарабынан урматталат, алар кошуналардын ички иштерине кийлигишпейт. Маанилүү факт: улуттук суверенитеттин принциби дагы бир башка жогорку бийликтин болушун талап кылбайт.

Суверенитетке ээ болгон улуттук мамлекеттин идеясынын негизинде төрт башкы мүнөздөмөлөр болгон:

- территориянын (аймагынын) болушу;
- ал аймакта жашаган калктын болушу;
- элди легитимдүү башкаруу;

- башка улуттук мамлекеттердин таанышы. Бул негизги белгилердин бирөө эле жок болсо мамлекет боло албайт же мүмкүнчүлүктөрү чектелип калат. Мисалы, азыркы Ооганстанды башка өлкөлөр тааныбай, официалдуу Кабулга кыйынчылыктар бар. Мурда, 1996-ж. Талибан кыймылы алгачкы ирет Кабулдагы бийликти алганда да ушундай абал болгон.

Көз карандысыз улуттук мамлекеттер эл аралык мамилелердин системасын түзүшүп, өз ара аракеттенишкен (ар түрдүү сфераларды чөйрөлөрдү кучагына алган – экономикалык, саясий, укуктук, социалдык, маданий ж.у.с.). Вестфаль тынчтыгынын үлгүсүн андан кийин түзүлгөн «Вена», «Версаль», «Ялта-Вашингтон» дүйнөлүк системалары ушул дүйнөлүк тартиптин негизин бузбай, карманып келди. Азыркы дүйнөдөгү мамлекеттердин бардыгы дүйнөлүк Вестфаль үлгүсү (модели) менен аракеттенишет.

Мындан төрт кылым илгери келген доордун Чакырыгына Европа өлкөлөрү кыйла кыйынчылыктардын натыйжасында, бирок эң туура Жооп табышып, өнүгүү жолуна багыт алышкан.

Европага чакырыктар муну менен чектелген жок. Алдыда дагы кезектеги жаңы Чакырыктар бар эле. Эки дүйнөлүк согуш отун тутандырган жана азап-тозогун башынан кечирген Европа анын себептеринен жыйынтык чыгарып, «улут-мамлекет» концепциясы анын абсолюттук формасында улуттук суверенитетке – эч кандай чектөө болбогон учурда – сөзсүз түрдө улутчулдукка жана эл аралык кагылышууларга алып барары айкын билинди. Согуш мезгилиндеги фашизмге каршы кыймылдын түпкүрлөрүндө бышып жетилген, *айрым өлкөлөрдүн саясатын* мамлекеттин үстүнөн көзөмөлгө алуу зарыл

² Суверенитет [нем. *souveranitat*; фр. *souverainete*] – үстөмдүк, жогорку укуктар; мамлекеттин анын ички иштеринде жана тышкы мамилелеринде башка мамлекеттерден толук көз карандысыздыгы.

экендиги жөнүндөгү түпкү пикир кеңири таанылып, кабылданууга ээ болду. Албетте, европалыктарда, айрыкча Францияда, Германияга чочулоо, сактануу менен мамиле жасалгандыктан, аны эл аралык милдеттенмелер менен байлаш керек эле. Анын үстүнө Батыш Европада иерархиалык улуттук мамлекеттер бүлүнүүлөргө дуушар болгон, ачкачылыктын азабын тартып, жаңы согуш чыгып кетет деп кооптонуп турган элдин көптөгөн нааразылыктарына жана койгон талаптарына ишенимдүү, таасирдүү жооп бериши керек эле.

Экинчиден, европалык элита аймактагы экономикалык кайра жаралуу анын тыгыз биригүүсү аркылуу гана ишке ашарын түшүнүп турган.

Дагы бир орчундуу себеп – экинчи дүйнөлүк согуштун натыйжасында эл аралык мамилелердин жаңы, Ялта – Потсдам аталыштагы АКШ жана СССР деген эки уюлу бар система калыптанып, Батыш Европа дүйнөлүк башкы күчтөрдүн бири болгон маанилүү ордун жоготуп алды. Америка менен Советтер Союзу жаңыдан башталып келе жаткан «кансыз согуштун» эң башкы таасирдүү жактары болуп калышты. Согуш аяктагандан кийинки Европаны таасирдеги чөйрөлөргө бөлүү, германдык эки мамлекет (ФРГ; ГДР) түзүү, 1950-1952-ж.ж. эки корейлык мамлекеттердин АКШ, КЭР, СССРдин куралдуу күчтөрүнүн аралашуусундагы согушу европалыктарга азыркы мезгилдеги негизги маселелер алардын катышуусуз чечилерин көрсөтү. Европалык метрополиялардын дүйнөгө үстөмдүк кылуусунун башкы аспабы болгон колониалдык түзүм 1947-ж. Индия көз карандысыздыгын жарыялагандан баштап кыйрай баштады. Бул чакырыктарга Батыш Европа жооп берип, эл аралык мамилелердин системасында өзүнүн ордун кайра аныктап, өз жолун бекемдөөнүн жаңы таянычтарын табышы талап кылынган эле.

Бул Чакырыктарга Европа татыктуу жооп берип, экономикалык интеграциялашуу концепциясын негиздеп чыгып, Европа Биримдигин түзүп, дүйнөдөгү эң өнүккөн мамлекеттерге айланышты да, азыр анын үзүрүн көрүп жатышат.

Коопсуздук системасынын түшүнүктөрү жана терминдери

Адамзаттын тарыхында эл аралык мамилелердин негизги терминдери “согуш ” жана “тынчтык” болуп, согуш адамдардын жашоосунун ажырагыс бир бөлүгү болгон эле. Байыркы Кытай стратеги, ойчулу Сунь-цзы (б.э.ч. VI-V кылым): “Согуш – бул мамлекет үчүн улуу иш, бул жашоо менен өлүмдүн негизи, бул жашоонун жана өлүмдүн жолу. Муну түшүнүү керек” [9, с.26], – деген. XIX кылымдагы Германиялык аскер башчы Гельмут фон Мольткенин пикири боюнча: ...“Согуш мезгилинде адамдын асылзат сапаттары, жакшы жактары ачылат, алар башка шарттарда аракетсиздик абалда болуп, даана билинмек эмес: жүрөктүүлүк жана өзүн-өзү тыюу, милдетке берилгендик жана өз жанын бергенге даярдык; согушка катышкандыгы адамга көп убакытка чейин таасирин тийгизет, анын келечектеги кандай сыноо болсо да тосконго даяр болуу жөндөмдүүлүгүн бекемдейт” [10, с.217-221].

Кыскасы согуш “балаа, бирок келбей койбос балакет” катары каралып келген. Сунь-цзынын “Согуш өнөрү боюнча трактат”, Германиянын чыгаан аскердик теоретиги, офицер К. Клаузевицтин “Согуш жөнүндө”, Англиянын аскердик теоретиги, белгилүү тарыхчы Бэзил Генри Лиддел Гарттын “Кыйыр аракеттердин стратегиясы” [11; 12] деген азыркыга чейин көөнөрбөгөн, Батыш, Чыгыш аскер академияларында окутулуп жаткан эмгектеринде да негизинен ушул “согуш”, “тынчтык” – эки термин колдонулган. Сунь-цзынын аталган трактатындагы “Тыңчыларды колдонуу” деген бапта да “коопсуздук” деген аныктама жок.

Бул термин Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин, согуштардын кыйратуучу натыйжалары өтө күчөй баштагандан улам, алардын алдын алуу маселеси эл аралык мамилелердин күн тартибине киргенден улам активдүү колдонула баштады. Ушул максатта 1919-1920-жж. Версаль-Вашингтон системасынын Версаль келишимине ылайык түзүлгөн Улуттар Лигасынын документтеринде, мисалы, бул уюмдун максаттарында (куралсыздануу, согуштук аракеттердин алдын алып, болтурбоо, жамааттык *коопсуздукту* камсыз кылуу д.у.с.) жана Европадагы жамааттык коопсуздуктун концепциясын иштеп

чыгууга байланыштуу, бул термин колдонула баштады. Ал тынчтык түшүнүгүнүн синоними катары пайдаланылып, экинчи жагынан кеңири мааниде – тынчтыкты сактоо үчүн макулдашууларга жетишүү, аны коргоо үчүн шарттарды даярдоого керектүү иштерди аткаруу тартибин жана институттарды түзүү жана согуш чыгып кетишин пайда кыла турган оңтой шарттарга каршы аракеттерди түшүндүрүүдө колдонулду.

Бул милдеттер ХХ кылымдын экинчи жарымында мурдагыдан дагы көптөгөн катуу кыйроолорго алып келген Экинчи дүйнөлүк согуштан соң жана массалык кыргын салуучу курал жасалгандан жана колдонулгандан кийин – Бириккен Улуттар Уюмунун, анын Коопсуздук Кеңешинин көңүлүнүн борборунда болуп калды. Эл аралык коопсуздуктун азыркы күндөгү түшүнүгү БУУну түзүп жатканда бул уюмдун уставынын анын эң башкы милдети катары “Эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту колдоп жана бул максатта таасирдүү жамааттык чараларды кабыл алат.....” деп аныкталды.

Коопсуздук түшүнүгү 1940-жылдардын аягында – 1950-жылдардын башында Америка Кошмо Штаттарында стратегияларды, технологияларды, куралдарды көзөмөлдөө жаатында кеңири колдонула баштады. 1947-ж. “Улуттук коопсуздук боюнча мыйзамдын” негизинде Коргоо министрлиги, Борбордук чалгын башкармалыгы (БЧБ – ЦРУ), эң жогорку аскердик-саясий орган – улуттук коопсуздук Кеңеши (Совет национальной безопасности (СНБ) түзүлгөн.

Коопсуздук термини Советтер Союзунда да колдонулбагандыгын анын белдүү академиялык сөздүктөрдө (“Советтик энциклопедиялык сөздүктө” “Дипломатиялык сөздүктө” (М., ОГИЗ, 1948) “Философиялык сөздүктө” (М., 1987, ИПЛ) “Кыскача саясий сөздүктө” (М., 1988, ИПЛ) д.у.с. кездешпегендигинен эле билсек болот. Москва узак мезгилге чейин “согуш”, “тынчтык” терминдерин колдонуп, бирок Батыш менен байланыштар, сүйлөшүүлөр кеңее баштагандан улам “коопсуздук” термини аз-аздан жайыла баштады. Ушуга байланыштуу коопсуздук системасындагы терминдерге кайрылалы, себеби алардын *колдонулушунда*, жогоруда айтылган себептерден улам, мүчүлүштүктөр бар.

Системанын коопсуздугубу же коопсуздуктун системасыбы

Системанын маанилүү сапаты – анын коопсуздугу. Толук коопсуздукка жетүү мүмкүн эмес. Коопсуздук түшүнүгүнүн – тышкы, б.а. объекттин чөйрөгө таасирин аныктоочу, жана ички, же объекттин чөйрөнүн аракеттерине каршылык көрсөтүү сапаттарын мүнөздөөчү – эки тарабы бар. Ошондуктан, *тышкы коопсуздук* – бул системанын чөйрө менен өз ара аракеттенүүсүндө калыбына кайра келгис өзгөрүүлөр болуп кетпегендей же чөйрөнүн мүмкүн болгон абалын мүнөздөп көрсөтүүчү эң маанилүү параметрлери бузулбагандай натыйжага жетишүү жөндөмдүүлүгү. *Ички коопсуздук* – системанын бүтүндүгүнүн мүнөздөмөсү, б.а. тышкы жана ички таасир этүүлөрдүн шартында системанын өзүнүн кадимкидей иштешин сактоо жөндөмдүүлүгү. Демек, коопсуздуктун милдети системанын бүлүнүп, жок болуп кетүүсүнө алып келе турган опузага жол бербөө максатында бул процессти өз убагында аныктоо [13, с.11-15].

“Өлкөнүн бийликтери, качан кол салуу болот деп күтпөстөн, армиянын согушууга жөндөмдүүлүгүнүн камын көрүшөт, саясатчылар кризиске жол бербеш үчүн экономикалык көрсөткүчтөрдү кылдат байкап турушат, – дейт системалуу ой жүгүртүү боюнча адис О’Коннор, – Бирок ошол учурда да эң жакшы дегенде эле бир ай мурдагы маалыматка таянып, чечим кабыл алууга туура келет. Ошондуктан эрте эскертүүчү система эң маанилүү...”[14, с.147].

Биздин илимий иштерибизде төмөндөгүдөй аныктамаларды сунуш кылганбыз; КМШда жана башка өлкөлөрдө да маанилеш түшүнүктөрдү кезиктирип жүрөбүз: “вызовы”, “опасность”, “угроза”, “риск” терминдерин “чакырыктар, коркунуч, опуза, тобокел” деп которгонбуз. Жалпыга белгилүү “чакырык”, “коркунуч”, “опуза”, “тобокел” (“вызов, опасность, угроза, риск”) терминдери коопсуздук боюнча илимий макалаларда, доктриналарда, концепцияларда, стратегияларда көбүнчө так аныктамасы жана айкын катнашы жок колдонулган учурлар көп эле кездешет. “Коркунуч” менен “опузаны”

синоним катары колдонгондор да арбын. (Мисалы, 2024-ж. майдын башында мамлекеттик бир кызматтын жетекчиси региондогу жана Кыргызстандагы абал боюнча интервью берип жатып, коопсуздуктун түшүнүктөрүн так билбей тургандыгын көрсөтүп, биздин өлкөгө опуза коркунучтар пайда болду деп үрөй учура турган кептерди айтты.

Коопсуздук жаатындагы терминдерди системага чөйрөнүн таасиринин деңгээлине жараша “чакырык“, “коркунуч“, “опуза“, “тобокел“ деп колдонсо болот. Бул схема терминдерди колдонуудагы, мисалы, коркунуч менен опузаны синоним катары кабыл алуу сыяктуу чаташууларды жоюуга өбөлгө болот деп ишенебиз.

Чакырык – коркунуч келтирүүчү мүнөзгө сөзсүз эле айкын түрдө ээ болбосо да, бирок алардын пайда болушуна милдеттүү түрдө жооп кайтарууну талап кылуучу белгилүү кырдаалдардын (шарттардын) топтому. Чакырык, мааниси боюнча, опузанын калыптанышынын баштапкы баскычы (кадамы).

Коркунуч – субъективдүү жана объективдүү факторлордун баамдалган, бирок зыян келтирүүчү кескин мүмкүндүгү жок жыйындысы (топтому).

Опуза – (бопозо) – коркунучтун эң айкын жана тике (тупадан туура) формасы (түзүлүшү), ал коопсуздуктун деңгээлин төмөндөтүүчү терс шарттардын жана факторлордун (кыймылдаткыч күчтөрдүн) түзүүчүлөрүнүн жыйындысы.

Тобокел – (тобокел кылуу; коркунучу бар) – опузанын ишке ашырылуусуна байланыштуу коопсуздукка зыян келтирүү мүмкүнчүлүгү (б.а. опузаны ишке ашырууга байланыштуу коопсуздукка зыян келтирүү мүмкүнчүлүгү).

Теория боюнча *тобокелди* да, мындайча айтканда, «эсептесе» болот, жана “тобокелдиктерди талдоо“ өзүнчө илимий тармак жана ушундай аталыштагы кесип да бар. Тарыхта тобокелдин жеңишке же кыйроого алып келген мисалдарын аскердик стратегия жана геосаясат боюнча эң белгилүү адис Э. Люттвак талдоого алган [6, с.26-28].

Коопсуздуктун коркунучтарын алардын булактары, аракеттеги күчтөрү же таасир этип жаткан объектилери аркылуу эле таанып билбей, алардын өнүгүүсүнүн деңгээли жана коркунучунун даражасы боюнча да аныктоо керек. Ушул максатта ачык билине элек (көмүскө) (потенциалдык) жана (реалдуу) анык (пайда болгон; иш жүзүнө аша турган) коркунучтарды ажыратып билүү зарыл. Биринчиси (көмүскө коркунуч) кандайдыр бир бүлүндүрүүчү таасир көрсөтүүгө абстракттуу мүмкүнчүлүктөрдү мүнөздөйт, алар болбой калышы да мүмкүн.

Экинчи учурда коркунуч айкын көрүнүп (билинип) жана тиешелүү коргонуу чараларын көрүүгө мажбурлайт. Куралдардын жана куралдуу күчтөрдүн бар болушу аларды колдонуу коркунучун, согуштук чыр-чатак, согуш чыгып кетишин пайда кылат, бирок аскердик-саясий акыбал белгилүү багытта өөрчүп кеткенде гана бул коркунуч анык, так сөлөкөткө ээ болот. Ошондуктан, боло турган кези жетилип келе жаткан, күчөп бараткан жана опуза кылып жаткан коркунуч жөнүндө айтышат.

Айрым изилдөөчүлөр арасында эле эмес, КМШда расмий кабыл алынган терминдерде да чаташуу бар: «опасность – это возможность (угроза) причинения ущерба интересам»...деп, андан кийин: «угроза – возможная опасность» деген аныктама азыр да колдонууда) [15]. Орусия Федерациясынын «Коопсуздук жөнүндөгү» мыйзамы коопсуздукту «личносттун (инсандын), коомдун жана мамлекеттин жашоого маанилүү кызыкчылыктарынын ички жана тышкы опузалардан корголгон абалы» [16] деп мыйзам кабыл алуу жолу менен аныктагандан кийин теориялык талаштарга, талкууларга негиз жоктой туюлган. Көптөгөн *изилдөөчүлөр* бул аныктаманы теориялык изденүүлөрүндө концептуалдык негиз катары кабыл алышкан. Бирок, коопсуздукту мыйзам кабыл алып, аныктоо бул феноменди түшүнүүгө теориялык эмес, саясий (практикалык) жолду чагылдырат деген жүйөлүү пикирлер арбын [17, с.12]. Ушундан улам коркунуч менен опузанын ортосун, татаалдыгына карабастан, так айрымалаганга аракеттенишибиз керек.

Биздин көз карашыбызда, *опуза* – бул коркунучтун өнүгүүсүнүн айкын учуру. Муну биз согуш коркунучунун мисалынан даана элестете алабыз. Согуш *коркунучу*

(коркунуч) жалпы мүнөзгө ээ болушу жана көбүнчө багыты белгисиз, кимге *багытталганы* дайынсыз болушу ыктымал. Ошол эле учурда согуш *опузасы* (*опуза*) согуш коркунучунун (коркунучтун) курчуп кетиши эле болбостон, ал айкын багытка ээ болуп, кимге каршы экендиги (дареги) белгилүү болот. Демек, коркунуч көп объекттерден келип, (чыгып), көп объекттерге карата аракетте болушу мүмкүн, опуза болсо так булактан чыгып, так белгилүү объектке багытталат.

Коопсуздуктун жаңы коркунучтары жана аларды аныктай билүү Коопсуздуктун коркунучтарын баамдоо кыйынчылыктары

1983-жылы бир эле мезгилде батыштын окумуштууларынын «коопсуздукту салттуу (көнүмүш), кууш мааниде согуштук факторлорго таяп, аныктоо, туруктуулукту улуттук, аймактык жана глобалдык деңгээлде олуттуу зыянга учуратууга жөндөмдүү, көнүмүш боло элек коркунучтардан алаксытат» деп көрсөтүшкөн изилдөөлөрү жарыяланган.

Алгачкылардан болуп илимий коомчулуктун көңүлүн коопсуздуктун жаңы коркунучтарына америкалык окумуштуу, Принстон университетинин профессору Ричард Уллман бурган болчу [13, с.13-14]. 1983-жылы жарыяланган «Коопсуздуктун жаңы аныктамасы» деген макаласында ал коопсуздукту согуштук коркунучтар менен эле байланыштыруу улуттук жана эл аралык коопсуздукка олуттуу коркунуч келтире турган аскердик эмес коркунучтардан алаксытат деген пикирин билдирген. Ал көпчүлүк учурда мамлекеттердин чамасы жете албай кала турган: ресурстардын глобалдык жетишсиздиги, эл аралык терроризм, экологиялык бүлгүндөр, кыйроолор, качкындар менен жер которгондордун чоң агымдары сыяктуу проблемалар жөнүндө ойлонууну сунуштайт.

Коопсуздук боюнча ушул көз караштардын системаларын кайра кароо идеясын, британиялык окумуштуу Барри Бузан ошол эле 1983-жылы өзүнүн «Калктар, мамлекеттер жана катуу коркуу» деген эмгегинде колдоду [13, с.14]. Анын пикиринде коопсуздуктун концепциясы эл аралык мамилелердин контекстинде жетиштүү түрдө иштелип чыккан эмес, ал аны ачып жана коопсуздуктун жаңы, мурун белгисиз болгон ченемдерин көрсөтө алам деген билдирме жасады.

Коопсуздуктун бирдиги же деңгээли катары Б. Бузан өзүнчө жеке кишини (адамды) караган. Ал жеке жана улуттук коопсуздуктун дал келбегендиктеринин же, ал түгүл, карама-каршылыктарынын деңгээлине басым жасаган. Чындыгында, мамлекет өзү, же ар кандай аракеттердин натыйжасында, же коомдук коопсуздукту камсыз кылууга жөндөмсүздүгүнөн улам мамлекеттин (өлкөнүн) жашоочулары үчүн коркунучтун алгачкы булагы болуп калышы мүмкүн.

Бул илимий иштер жарыялангандан алты жыл өткөндө «кансыз согуш» аяктады жана Р. Улман менен Б. Бузандын идеялары «адамдын коопсуздугу» деген ат менен коопсуздуктун проблемаларын изилдөөнүн жаңы жолунун борборунда болуп калышты. Бул көз караш 1994-жылы БУУнун Өнүгүү Программасынын «Социалдык өнүгүү боюнча конференциясынын күн тартибине» баяндама катары жарыяланган [18].

Лондондун Эл аралык стратегиялык изилдөөлөр институтунун (ЭАСИИ же МИСИ) талдоочулары 1990-жылдардын башында «кансыз согуш» аяктагандан кийинки эл аралык коопсуздуктун туруктуулугуна тынчсыздангандыгын баяндап жана мурда Батыш шек санабаган жаңы, салттуу эмес опузалар пайда болгондугун билдиришкендигин белгилей кетүү керек.

Биринчиден, массалык кырып салуучу куралдардын көзөмөлсүз тарап кетүүсү: куралдардын стратегиялык түрлөрүнө ээ болуу жеңил болуп калды. Экинчиден, кансыз согуш аяктагандан кийинки эл аралык байланыштардын тез кеңейиши мигранттардын санынын болуп көрбөгөндөй өсүүсүнө алып келди. (1987-жылдан 1990-жылга чейин чыгыш блогуна Батышка чыккан эмигранттардын саны 1,3 млн. адамга жетип, дагы өсүү багыты бар болчу). Үчүнчү опузанын булагы катары лондондук аналитиктер эл аралык терроризмди жана уюшулган кылмыштуулукту, анын ичинде баңги заттарды таркатууну эсептешти. Опузанын төртүнчү түрү катары ЭАСИИнин талдоочулары ядролук держава –

СССРдин кулап калышынын терс натыйжаларга алып келүү мүмкүндүгүнө байланыштырышкан [19].

Жаңы коркунучтар бир топ деңгээлде «глобалдашуу» же «жалпылашуу» [20]³ деп белгилүү болгон, улуттук чек араларды тааныбаган процесстердин комплексине байланыштуу. Глобалдашуу – бул улам өсүп бара жаткан идеяларды, товарларды, каржы агымдарын жана маалыматтарды алмашуу.

...Кансыз согуш аяктаганы менен коопсуздуктун коркунучтары жоголгон жок, мамлекеттердин ортосундагы өз ара мамилелердин карым-катнаштары өзгөргөн жок. Ар бир өлкө эл аралык жагдайды өзүнүн гана мамлекеттик кызыкчылыктарынын көз карашы менен баалайт, башкалардын өз кызыкчылыктарын коргоо укугу менен эсептешишпейт. «Эски» коркунучтар деп алгач мамлекеттер ортосунда өзөктүк кагылышууга алып келе турган жана кадимки куралдарды колдонуу менен дүйнөлүк адыңкы өлкөлөрдүн ортосунда ири масштабдуу согуш чыгышына себеп болуучу опузаларды айтышат. Алар азыр көбүнчө экинчи катарга жылышты.

XXI кылымдын башталышында пайда болгон эл аралык террорчулук, массалык кыргын салуучу куралдардын жайылышы жана ички куралдуу конфликттер сыяктуу эл аралык коопсуздуктун жаңы коркунучтары менен катар эле дүйнөлүк тартиптин (иреттин)⁴ бузулушу байкалып жатат.

Эл аралык террорчулуктун коркунучу менен Кыргызстан 1999-жылдан баштап өз тажрыйбасы аркылуу тааныш, «Өзбекстан ислам кыймылы» (ӨИК) террорчулук уюму биздин жерибизге куралчан кол салып, кан төгүлгөн кагылышуу болгон. Биздин күч түзүмдөрүбүз жаңы коркунучтарга каршы туруу даярдыгы начар экендиги ошондо билинген [21].

Террордук топтун мүчөлөрү Тажикстандын Каратегин аймагындагы Гарм районунун Хаит айылындагы базасынан Кыргызстанга каалаган маалда келишип, Баткен районундагы жергиликтүү тургундарга азык-түлүккө буйрутма беришип, каттап турушкан. Биздин жарандар бул карым-катнаштык жөнүндө эч кимге билдирбей, бийлик тарапка кабар беришпей, соода-сатык байланыштарын уланта беришкен. Террорчулар биздин аймакка августта келерин ачык айтышып, “Зардалы менен Коргон айылдарын бошотуп койгула, биздин штабыбыз ошол жерде болот, биз Ташкент режимин кулатуу үчүн согуш баштайбыз”, – дешкен. Баткен районунун жетекчилери бул маалыматтардан да кабардар болушкан эмес...

Ойлонто турган маселелер көп...

Кыргызстандын армиясынын азыркы мезгилдеги согуштарга даярдыгы 1999-2000 жж. «Өзбекстан ислам кыймылынын» террорчулары Баткен аймагын басып киргенде жана кийинки жылдардагы Тажикстан менен чек ара чатактарында байкалды.

Биздин аскердик түзүлүштөрдүн жана коопсуздук органдарынын чалгын кызматтарында алдын ала билип алган маалыматтар да болбогондугу сезилип турат. 1999-жылдагы «Баткен окуялары» көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын Куралдуу күчтөрү, Советтер Союзунун убагында эле “тоолуу аткычтар” полку түзүлүп, адырлуу жерлерге жайгаштыргандыгына карабай, орто жана бийик тоолордун шартында согуштук аракеттерди жүргүзүүгө даяр эмес болуп чыкты [21, с.26-28]. 1979-1989-жж. Ооганстанда Советтик Армиянын тоолордогу согуштук аракеттерде кейиштүү абалга кептелгени сабак болбоптур. (“Тоолордогу согуштук аракеттер”, “Тоолордогу согуштар” аскердик штабдар тарабынан мурда эле иштелип чыккан, бирок ал теория бойдон эле калган экен).

Кыргызстан мүчө болгон Жамааттык коопсуздук кызматташтык уюму (ЖККУ) да “Баткен окуясында” сыналды [21, с.29-31], жардамдашуунун деңгээли курсан кылганчалык болгон жок. Көрсө чыгаан аскер теоретици, Пруссиянын армиясынын

³ Термин «глобализация» происходит от французского слова “global (франц.) – всеобщий [20].

⁴ *Дүйнө тартиби (ирээти)* – дүйнөдөгү орун алган саясий, аскердик, экономикалык ж.б. күчтөрдүн тең салмактанган ара катышы.

офицери Карл фон Клаузевицтин: “Өлкө экинчи өлкөнүн саясатын колдошу мүмкүн, бирок ага эч качан өзүнүкүндөй олуттуу мамиле кылбайт. Жардамга чакан аскердик топ жиберилиши мүмкүн, бирок иш оңунан чыкпай жатса, анда операция оңой-олтоң токтотулуп, аскерлерин анча чыгымга туш келтирбей, чыгарып алганга аракет кылат. “...“ саясаттын салтына ылайык мамлекеттер өз ара чабуул коюу жана коргонуу макулдашууларын түзүшөт, бирок ар кимиси бири-биринин кызыкчылыктарына жана чатактарына тартылышпайт, аралашышпайт” [22; 23], – деген сөзү бүгүн да актуалдуулугун жоготпоптур.

Анын мекендеши, белгилүү аскер башчы, индустриалдык доордун согуш чеберчилигинин башатында турган Гельмут фон Мольтке: “... Согушка даяр болуу – тынчтыктын мыкты кепилдиги, – деген, – ... кандай гана улут болбосун, тагдыры анын өзүнүн жеке кубаттуулугунда. Бирдиктердин болушу белгилүү бир мааниге ээ, бирок күнүмдүк турмушта деле башкалардын жардамына кайдан эле таянууга (ишенүүгө) болсун. Ошондуктан биздин эң мыкты кепилдигибиз өз армиябыздын артыкчылыгы” [10], – деген.

Германия бул нускаларды азыркы мезгилде да бекем сактагандыгы белгилүү. Бавариянын Альпыларынын аймагында, Австрияга ашууга жакын жерде “Тоолордогу аткычтардын” – “тоолук егерлердин” («Эдельвейс») – аскердик бөлүгү жайгашкан...

Өткөөл өлкөлөрдө коопсуздуктун жаңы коркунучтарын аныктай билүү проблемалары

Улуттук жана аймактык коопсуздуктун, айрыкча өнүгүп жаткан мамлекеттердин коопсуздугунун көйгөйлөрүн тышкы талдоочулар негизи концептуалдык планда аз изилдешет. Иштердин көпчүлүгү дүйнөлүк жержавларды кызыкчылыктарын жана көз караштарын эске алуу менен жасалат, ошондуктан Борбордук Азиядагы жаңы көз карандысыз мамлекеттердин көп кырдуу, жаратылышынан татаал улуттук коопсуздуктарына ирээттүү жана жекече талдоо дайыма эле жасала бербейт. Бул ыкма Советтер Союзу таркап кеткенге чейин бул сыяктуу стратегиялык маселелер терең изилденбеген аймактын өлкөлөрү үчүн абдан маанилүү. Азыркы мезгилде аймактагы бир өлкөнүн адамдары азап чегип жатса же укуктары бузулуп жатса, ал кошуналарга да көйгөй жаратары айкын болуп калды ⁵.

Жаңы коркунучтардын пайда болушу коопсуздукту терең түшүнүүнү татаалдантты. Биринчиден, коопсуздуктун салттуу эмес опузаларын кабыл алып, ажырата билүүнүн өзү татаал иш, коопсуздукту түшүнүүнү өзгөртүп же татаалдантып коюшу мүмкүн жана бул кооптуу умтулуш туура эмес жыйынтыктарга алып келиши ыктымал. Экинчиден, коопсуздуктун маселелери улуттук чек аранын алкагынан тышка чыгып турат, себеби, салттуу эмес опузалар жалпыга таандык мүнөзгө ээ [13, с.11-15].

Бүгүнкү күндө улуттук коопсуздукка анын чек араларына жакын аймактардагы гана эмес, башка континенттеги конфликттер же окуялар опузага дуушар кылышы мүмкүн. Маселе «кансыз согуш» мезгилиндеги коопсуздук системасы өлкөлөрдүн жетекчилеринин көңүлүн жалаң гана ири деңгелдеги согуштарга буруп, эл аралык аренадагы маанилүү акторлордун санын чектеп, муну менен глобалдык көйгөйлөрдү башкарууну жеңилдетүүсүндө болгон.

Коопсуздуктун опузаларын сезип, айрымалап жана өздөштүрүү – сырткы дүйнөнүн айрым мамилелерин чагылдыруучу, ал улуттук кызыкчылыктарга опуза бардыгын баалап жана билүүнү калыптандыруучу татаал процесс. Коопсуздуктун нагыз опузасы катары көбүнчө күчкө таянган кол салуу даана билинет жана кабыл алынат. Эл аралык укук жана практика күч колдонуунун же аны колдонуу опузасын тынчтыкты сактоонун коркунучу катары аныкташат.

⁵ Вторжение Исламского движения Узбекистана в Кыргызскую Республику в 1999-2000 гг.; массовый переход людей в Кыргызстан после Андижанских событий в Узбекистане в мае 2005 года и осложнение отношений между Бишкеком и Ташкентом, который требовал возврата беженцев.

Кыргызстанда коопсуздуктун коркунучтарын өздөштүрүү, *түшүнүү*, *билүүнүн* эң башкы маселеси, бизди оюбузча, тарыхый концепция менен байланышкан: Советтер Союзунда тышкы дүйнө жана ички маселелерге мамилелер баштан аяк идеологиялаштырылган эле, коркунучтарды аныктоо таптык күрөштүн марксисттик теориясы менен байланышта болгон. Ошондуктан капиталисттик державалар башынан эле коммунизмге душман деп эсептелчү. Москва менен Вашингтондун ортосундагы талаш-тартыштар Советтер Союзу тарабынан тышкы дүйнөнү түшүнүүнүн натыйжасы эле, анда *коопсуздукту* теңтайлашуучу держава менен бирдикте болуп же өз ара компромисске келүү жолу менен эмес, аны толук жок кылуу үчүн чыдамдуулук, бирок өлөөрчө кармашуу жолу аркылуу издешкен. Геосаясий өзгөрүлмөөлүктүн коркунучтарды түшүнүүнүн бул стереотиптери бүгүн деле үстөмдүк кылууда.

Борбордук Азиянын жаңы көз карандысыз өлкөлөрүндө коркунучтарды түшүнүүнү күч түзүмдөрүнүн деңгээлинде (шарттуу түрдө) жетишилген десек болот. 1990-жылдардын ортосунда Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук Министрлиги өлкөгө экстремизмдин коркунучу бар экендигин белгилеп, эскертип жана бул маселе боюнча карама-каршы көз караштагы Дин иштери боюнча мамлекеттик Комиссиянын жана Кыргызстан мусулмандарынын диний башкармалыгынын пикирлерине таң калган. Ошол учурда КМДБнын диний кызматкери Кудратулла ажы Кыргызстанга ваххабиттердин коркунучу күчөп жаткандыгын жана муфтиятта да алардын тарапташтары бар экендигин айтып чыккан [24, с.13].

Биздин оюбузча кыргызстандык эксперттердин көпчүлүгүндө пайда болуп келе жаткан коркунучту даана түшүнүү болгон эмес. «Аскердик» адистердин бири – Президенттин алдындагы ЭАСИИнин (МИСИ) башкы эксперти, «Өзбекстан ислам кыймылы» террорчулук уюму 1999-жылдын 30-июлунда Кыргызстанга кол салып, Баткен району аркылуу Өзбекстанга киргенге аракет кылып жаткан мезгилде, 1-4-августунда Кыргызстанда өтүп жаткан Борбордук Азиянын коопсуздук көйгөйлөрү боюнча конференцияда «азыркы мезгилде регионго суу бөлүштүрүү көйгөйү опуза кылып жатат» деп билдирген [24, с.90] ...

Өлкөнүн коопсуздугу – (улуттук коопсуздук) бул тышкы жана ички коркунучтардан корголгондук. Биз сөз кылган мисалдар коопсуздуктун коркунучтарын туюп, билүү болбогондо кандай терс натыйжаларга алып келе тургандыгын эскертүүчү сабак болушу керек деп ойлойбуз.

Азыркы мезгилде эл аралык абал татаалдашып кетти: экинчи дүйнөлүк согуштан кийин түзүлгөн Ялта-Потсдам эл аралык мамилелердин системасы татаал абалда. Киберкоопсуздукка кол салуулар, атайын багытталган дезинформация, материалдарды бурмалап берүү жана пропаганда – бүгүнкү күндүн негизги көрүнүштөрүнө айланды. Киберсогушту кеңири аныктасак, ал «гибриддик опузанын» мисалы болуп калды. Биз ошондуктан азыркы мезгилдин чакырыктарына татыктуу жооп бергенге даяр болушубуз керек.

Колдонулган адабияттар

1. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. – Москва: «Прогресс»-«Культура», 1996, с. 49.
2. Тойнби А.Дж. Унификация мира и изменение исторической перспективы // Цивилизация перед судом истории. – Москва: «Прогресс»-«Культура», 1996, с. 56.
3. Уколова В.И. “Старомоден” ли профессор Тойнби? // Цивилизация перед судом истории. – Москва: «Прогресс-Культура», 1996, с.7.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – Москва, 2005.
5. Тойнби А.Дж. Столкновение цивилизаций // Цивилизация перед судом истории. – М О безопасности: Закон Российской Федерации // Российская газета, 1992, Москва: «Прогресс-Культура», 1996, с.129-134.

6. Люттвак Э. Стратегия: логика войны и мира. – Москва: Изд-во АСТ, 2023, с.19; 26-28.
7. Фаррар Ф.В. Первые дни христианства. Ч.1. – СПб., 1892, с.628.
8. Черняк Е.Б. Вековые конфликты. – Москва: Междунар. отношения, 1988, с.8-9.
9. Сунь-цзы. Трактат о военном искусстве / Н.И. Конрад. Синология. – Москва, 1977, с.26.
10. Helmut von Moltke. Doctrines of War, in: War / ed. by Lawrence Freedman, Oxford University Press, 1994, p. 217-221.
11. Клаузевиц К. О войне. – Москва, 2007.
12. Лиддел Гарт Б. Стратегия непрямых действий. – Москва, 2008.
13. Молдалиев О.А. Проблемы восприятия новых угроз безопасности Кыргызстана // Билим жана тарбия, 2009, № 1(10), с.11-15.
14. О'Коннор Дж. Искусство системного мышления. – Москва, 2006, с.147.
15. Об основных терминах и понятиях коллективной безопасности и миротворческой деятельности: Протокольное решение СМО государств-участников СНГ, Москва, 2 ноября 1995 г.
16. О безопасности: Закон Российской Федерации // Российская газета, 1992, 6 мая.
17. Рыбалкин Н.Н. Философия безопасности: учебное пособие. – Москва: Московский психолого-социальный институт, 2006, с. 12.
18. Отчет по человеческому развитию 1994. – Нью-Йорк, Оксфорд: Оксфорд Университи Пресс, 1994, с.1-40.
19. Strategic Survey. 1989-1990, 1990-1991; 1991-1992; 1992-1993. London: IISS.
20. Любашиц В.Я. Современное государство в глобализирующемся мире: проблемы теории // Правоведение. – С.-Пб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2004, № 4.
21. Молдалиев О.А. Странная война в долине яда. Баткен, 1999 // Центральная Азия и Кавказ, 2000, № 1(7), с. 46-54.
22. Clausewitz, Carl Von. On War, translated and edited by Michael Howard and Peter Paret, 2nd ed. Bk 8, Ch.6, pp. 603-610.
23. Princeton, N.J.: Prinseton University Press, 1982.
24. Молдалиев О.А. Современные вызовы безопасности Кыргызстана и Центральной Азии. – Бишкек. 2001, с.13.